

УДК 159.9

DOI 22185186.2019.1.17

Христина Лелик

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Основою самореалізації особистості є поєднання максимальної свободи людини з дотриманням нею соціальних норм. Це водночас умова і шлях самореалізації. Якщо поведінка індивіда відхиляється від норм, прийнятних для оточення (тобто є девіантною), суспільство сприймає її як небезпеку для своєї стабільності. Діапазон проявів девіантної поведінки доволі широкий – від вчинків, які порушують стереотипні уявлення людей, до кримінальних дій. Зазвичай, дорослі члени суспільства можуть бути соціально дезадаптованими лише упродовж певного обмеженого проміжку часу, оскільки або вони здатні адаптуватися до соціальних норм, або їхня поведінка набуває рис кримінальної чи адиктивної [3, с. 10].

Проблема девіантної поведінки загострилася й актуалізувалася «часом змін» – перехідним станом нашого суспільства, який спричинив загальну кризу в багатьох сферах життя. Очевидно, є потреба фахової консультативно-корекційної роботи з девіантами. Серед тих, хто покликаний їм допомогти, – психологи, соціальні працівники, педагоги, представники правоохоронних органів та ін. Психологічної корекції негативних проявів потребує, передусім, соціально дезадаптована особа, поведінка якої не просто не відповідає очікуваній більшістю громадян, а й порушує права, що викликає опір або навіть відторгнення такої людини суспільним оточенням [3, с. 11].

Дослідники вважають, що ознаки девіантної поведінки кожна людина виявляє в підлітковому віці, саме тоді, коли відбувається перебудова всього організму як і на психологічному, так і на фізичному рівнях. Така зміна особистості підлітка може призводити також до соціальної дезадаптації.

Аналітичний огляд наукових джерел дає підстави констатувати, що в зарубіжних соціопсихологічних дослідженнях причини девіантної поведінки розглядаються з різних позицій: як розрив між цілями суспільства та соціально прийнятими засобами досягнення цих цілей (Р. Мертон), як особливості будови тіла (В. Шелдон), як аномалія, тобто «відсутність регуляції», «безнормність» (Е. Дюркгейм). Вивченням причин і особливостей девіантної поведінки у психології займалися Е. Еріксон, Ч. Ломброзо

та інші, які зробили вагомий внесок у дослідження цієї складної проблеми [6, с. 97]. Проблеми девіантної поведінки досліджували українські науковці: Н. Максимова [3], М. Дмитрієв [2]. Проте досі залишаються не до кінця дослідженими окремі аспекти девіантної поведінки молоді та шляхи подолання цього явища.

Мета статті полягає у визначенні основних психологічних особливостей девіантної поведінки особистості підліткового віку.

Девіантну поведінку (лат. *deviatio* – відхилення) здебільшого розуміють як поведінку, що не відповідає очікуванням суспільства, які відображають загальноприйняті або офіційно затверджені соціальні норми, традиції та правила. Людина з такою поведінкою поводить себе не так, як усі, її манера поведінки відрізняється від звичайної, прийнятої для всіх.

Різноманітні тлумачення девіантної поведінки характеризують ставлення авторів до її значення для психолого-педагогічної діяльності. Девіантну поведінку розглядають як: 1) вчинки, певні дії людини, які не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у певному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам); 2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам). У першому значенні девіантна поведінка є переважно предметом психології, педагогіки, психіатрії. У другому значенні – предметом соціології та соціальної психології. Зрозуміло, що таке дисциплінарне розмежування відносне. Зазначимо, що людина-девіант свідомо чи неусвідомлено прагне зруйнувати свою самоцінність, позбавити себе унікальності, не дозволити собі виявляти наявні задатки [8, с. 59].

Проте варто зазначити, що дії, тобто девіації людини, дослідники поділяють на позитивні та негативні. Позитивна девіація виражається в нестандартній поведінці, яка веде до прогресу суспільного розвитку, а негативна – виражається в неадаптованості індивіда до соціальних норм і цінностей [1, с. 33].

Для визначення психологічних особливостей прояву девіантної поведінки в особистості підліткового віку важливе значення має розуміння її структури. На основі теоретичного аналізу до структури досліджуваної проблеми ми віднесли три рівні: порушені стереотипи поведінки, порушені моральні норми та порушені правові норми.

Перший рівень охоплює відхилення, які не відповідають стереотипним уявленням суспільства про ті чи інші норми поведінки. Варто підкреслити, що йдеться про стереотипи, а не моральні норми, тобто такі особи своєю поведінкою жодним чином не зачіпають права оточення. Їхні дії

лише дещо незвичні для інших і тому можуть викликати здивування, а в деякого й обурення. Наприклад, прояви певних форм підліткової субкультури (пірсинг, угруповання рокерів, толкіністів та ін.) [3, с. 31-33].

Другий рівень девіантної поведінки охоплює вчинки людини, які зачіпають права інших, що відбувається в разі порушення моральних норм. Такі поведінкові прояви викликають в оточення незадоволення й опір, що свідчить про соціальну дезадаптацію. Переважно на цьому рівні соціально дезадаптованими є діти, підлітки, тобто неповнолітні.

До третього рівня прояву відносять осіб із делінквентною, тобто кримінальною поведінкою, яка визначається як порушення правових норм. Такі форми поведінки притаманні соціально дезадаптованим у дорослому віці. Порушення правових норм вважається найменш небезпечними для суспільства проявом злочинних дій громадян. До них застосовується переважно психологічна корекція, проте інколи можливе і притягнення їх до кримінальної відповідальності [3, с. 33].

Завдяки аналізу та синтезу структури девіантної поведінки можна припустити, що період підліткового віку – це найскладніша стадія розвитку особистості, коли на неї активно впливають різноманітні, у тому числі деструктивні, психофізіологічні та соціокультурні чинники.

Взявши до уваги теоретичні здобутки і практичні напрацювання багатьох дослідників, для досягнення поставленої мети ми провели емпіричне дослідження шляхом тестування. У ньому взяли участь 50 підлітків віком 12–14 років. Досліджуючи девіантну поведінку підлітків, на нашу думку, доцільно використовувати такі методики: методику «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» (А. Орел) [4, с. 255–264], опитувальник «Діагностика стану агресії» (Басс–Дарка) [5, с. 26–32], тест-опитувальник «Схильність до залежності від вживання психоактивних речовин» (І. Фурманов) [7, с. 122–124], тест RAFFT у модифікації А. Єгорова [2, с. 60–61]. Отримані дані подано в таблиці 1.

Проаналізуємо діагностичні дані за основною методикою нашого емпіричного дослідження – «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, делінквентної поведінки» (А. Орел) [4, с. 255-264].

Одержані діагностичні дані дають підставу стверджувати, що найхарактернішим для особистості підліткового віку є вольовий контроль емоційних реакцій. Показники свідчать про те, що для 10% підлітків характерний жорсткий самоконтроль будь-яких поведінкових емоційних реакцій, чуттєвих потягів; у 30% підлітків – помірний вольовий контроль емоційних реакцій; у 60% підлітків – слабкий вольовий кон-

троль емоційної сфери. Це свідчить про небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій, а також про схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці.

Таблиця 1 – Результати тестування підлітків щодо рівня показників девіантної поведінки

№ з/п	Показники	Кількість осіб, %		
		високий рівень	середній рівень	низький рівень
1.	Шкала установки на соціальну бажаність (службова шкала)	14	72	14
2.	Шкала схильності до порушення норм і правил	0	14	86
3.	Шкала схильності до адиктивної поведінки	0	12	88
4.	Шкала схильності до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки	0	26	74
5.	Шкала схильності до агресії та насильства	6	24	70
6.	Шкала вольового контролю емоційних реакцій	10	30	60
7.	Шкала схильності до делінквентної поведінки	2	18	80
8.	Схильність до залежності від вживання психоактивних речовин	0	10	90
9.	Тест RAFFT	0	6	94

Дані шкали схильності до агресії та насильства показали, що у 6% підлітків – високий рівень схильності, що свідчить про агресивну спрямованість особистості у стосунках з іншими людьми, схильність вирішувати проблеми за допомогою насильства, тенденції використовувати приниження партнера по спілкуванню як засіб стабілізації самооцінки; 24% підлітків із середнім рівнем мають деякі прояви агресивних тенденцій і 70% підлітків не приймають метод насильства як засіб вирішення проблем, їм притаманний соціальний контроль поведінкових реакцій.

Ще одна шкала, в якій присутня група високого рівня, – шкала схильності до делінквентної поведінки. Виявлено, що у 2% підлітків – високий рівень такої схильності, який свідчить про готовність до реалізації делін-

квентної поведінки, що суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку та добробуту інших людей; 18% підлітків притаманний середній рівень, який свідчить про наявність делінквентних тенденцій і низький рівень соціально контролю; 80% підлітків не схильні до делінквентної поведінки і мають належний рівень соціального контролю.

За всіма іншими шкалами, крім контрольної «Шкали установки на соціальну бажаність», не виявлено груп підлітків, яким притаманні високі рівні вияву відповідних показників. Шкала схильності до порушення норм і правил показала, що 86% підлітків схильні слідувати стереотипам і загальноприйнятим нормам поведінки, а 14% досліджуваних властиві нонконформістські тенденції.

Шкала схильності до адиктивної поведінки дала змогу визначити такі показники: 88% – підлітки з низьким рівнем, які не схильні реалізовувати адиктивну поведінку, мають хороший соціальний контроль поведінкових реакцій; 12% – підлітки з середнім рівнем, що свідчить про деяку схильність досліджуваних до відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, орієнтацію на чуттєву сторону життя, наявність «сенсорної спраги».

З отриманих результатів за шкалою схильності до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки можна зробити висновок, що 74% підлітків не виявляють готовності до реалізації саморуйнівної поведінки, у них відсутні схильності до комплексів провини в поведінкових реакціях, а 26% підлітків із середнім рівнем мають виражену потребу в гострих відчуттях, низьку цінність власного життя та певні садо-мазохістські тенденції.

Завдяки тесту-опитувальнику «Схильність до залежності від вживання психоактивних речовин» (І. Фурманов) [7, с. 122-124] ми отримали такі дані: у 90% досліджуваних – низький рівень, а в 10% – середній рівень схильності до вживання психоактивних речовин; респондентів із високим рівнем залежності виявлено не було, тобто в 90% підлітків ризик залежної поведінки не виражений, а в решти 10% – помірно виражений.

Наступний тест – RAFFT у модифікації А. Єгорова [2, с. 60-61] для швидкої діагностики алкоголізму та наркоманії у підлітків – показав подібні результати: у 94% досліджуваних немає залежності; 6% досліджуваних показали середній рівень схильності до алкоголізму і наркоманії.

За контрольною шкалою установки на соціальну бажаність ми отримали такі показники: 14% – низький (схильні приховувати власні норми і цінності під час заповнення опитувальника), 72% – середній (помірна тенденція коригувати свої відповіді в напрямі соціальної

бажаності) та 14% – високий рівень (демонструють дотримання соціальних норм і правил).

Для оброблення експериментальних даних застосовувався кореляційний аналіз, процедура якого дала змогу виділити зв'язки і ступінь їх значущості, визначити доцільність методик.

Таким чином, виявлені психологічні особливості девіантної поведінки значною мірою зумовлені специфікою процесу виховання та його недостатнім рівнем, ставленням суб'єктів навчально-виховного процесу до особистості підлітка, а також загальною тенденцією до технологізації сучасної культури.

Організація роботи з підлітками, схильними до девіацій, і тими, сім'ї яких опинилися у складних життєвих обставинах, залишаються нагальними питаннями для закладів системи освіти і соціальної роботи України. Вважаємо, що психокорекційна або психотренінгова робота має бути спрямована на: пізнання підлітком своєї особистості; вироблення самоконтролю та відчуття відповідальності за свої вчинки; формування позитивного ставлення до себе та інших, встановлених норм і правил суспільства та до суспільства загалом. До подальших напрямів дослідження відносимо вивчення сучасних науково обґрунтованих методів профілактики девіантної поведінки молоді й усунення її негативних наслідків у студентському й учнівському середовищі.

Література:

1. Воронцова М. В. Макаров В. Н., Бюндюгова Т. В. Теория деструктивности : учебн. пособие. Таганрог : Изд. А.Н. Ступин, 2014. 360 с.
2. Дмитриев М. Г., Белов В. Г., Парфенов Ю. А. Психолого-педагогическая диагностика делинквентного поведения у трудных подростков. СПб. : ЗАТ «ПОНИ», 2010. 316 с.
3. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2011. 520 с.
4. Овчарова Р. В. Технологии профессиональной деятельности практичного психолога образования: учебн. пособие для студ. спец. вузов. М. : ТЦ «Сфера»: ООО «Юрайт-М», 2001. 448 с.
5. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции : учебное пособие. М. : Московский психолого-социальный институт; Флинта, 1998. 96 с.
6. Фролов С. С. Социология : учебник. М. : Гардарики, 1999. 301 с.
7. Фурманов И. А. Профилактика нарушений поведения в учреждениях образования / И. А. Фурманов, А. Н. Сизанов, В. А. Хриптович. Минск : РИВШ, 2011. 250 с.
8. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков. М. : Академический Проект; Трикста, 2005. 336 с.

References (transliterated and translated):

1. Vorontsova M. V., Makarov V. N., Biundiugova T. V. Teoriya destruktivnosti : uchebn. posobie (Theory of destructiveness : Manual). Taganrog : Publisher A. N. Stupin, 2014. 360 p. (in Russian).
2. Dmitriev M. G., Belov V. G., Parfenov Yu. A. Psihologo-pedagogicheskaya diagnostika delinkventnogo povedeniya u trudnykh podrostkov (Psychological-pedagogical diagnostics of delictual behavior among difficult teenagers). SPb. : ZAT«PONI», 2010. 316 p. (in Russian).
3. Maksimova N. Yu. Psykholohiia deviantnoi povedinky : navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchikh navchalnykh zakladiv (Psychology of deviant behavior : Tutorial for higher school students). Kyiv, 2011. 520 p. (in Ukrainian).
4. Ovcharova R. V. Tehnologii professionalnoy deiatelnosti praktichnogo psihologa obrazovaniya: uchebn. posobie dlia stud. spets. vuzov (Technologies of professional activity of a practical psychologist in education : Manual). Moscow: TTS «Sfera»: ООО «Yurait-M», 2001. 448 p. (in Russian).
5. Semenyuk L. M. Psihologicheskie osobennosti agressivnogo povedeniya podrostkov i usloviya ego korrektsii : uchebnoe posobie (Psychological features of aggressive behavior of adolescents and conditions of its correction : Manual). Moscow : Moscow Social Institute; Flint 1998. 96 p. (in Russian).
6. Frolov S. S. Sotsiologiya : uchebnik (Sociology : Manual). Moscow : Gardariki, 1999. 301 p. (in Russian).
7. Furmanov I. A., Sizanov A. N., Griptovich V.A. Profilaktika narusheniy povedeniya v uchrezhdeniyah obrazovaniya (Prevention of behavioral abnormalities in educational institutions). Minsk : RIVSH, 2011. 250 p. (in Russian).
8. Schneider L. B. Deviantnoe povedenie detey i podrostkov (Deviant behavior of children and adolescents). Moscow : Academic Project; Triksa, 2005. 336 p. (in Russian).

Стаття надійшла до редакції 14.11.2018

Х. Лелик

**Психологічні особливості девіантної поведінки
особистості підліткового віку**

Стаття присвячена складній проблемі девіантної поведінки, котра спричинює так звану загальну кризу в багатьох сферах життя. Гострота і серйозність цієї проблеми зумовлені тим, що діти, а особливо підлітки, стають все більше соціально дезадаптованими. Проаналізовано думки вчених, які зробили вагомий внесок у цю проблему. Пошук матеріалів дослідження здійснено за допомогою методик вітчизняних і зарубіжних психологів. Здійснено емпіричне дослідження, за результатами якого виконано кореляційний аналіз. Отримані показники зображено у вигляді таблиці, описано і проаналізовано. Зроблено висновок, що психокорекційна або психотренінгова робота має бути спрямована на: пізнання підлітком своєї особистості; вироблення самоконтролю та відчуття відповідальності за свої вчинки; форму-

вання позитивного ставлення до себе та інших, встановлених норм і правил суспільства та до суспільства загалом.

Ключові слова: поведінка, підліток, підлітковий вік, девіантна поведінка, вікова психологія.

Kh. Lelik

Psychological Peculiarities of Teenagers' Deviant Behavior

The article is devoted to the complex problem of teenagers' deviant behavior, which causes the so-called general crisis in many spheres of life. The importance and seriousness of this problem is that children and especially teenagers are more socially desadaptive. The views of scientists who have made a significant contribution to this problem are analyzed. The research has been carried out by using the techniques of domestic and foreign psychologists. An empirical research has been done and based on the research results the correlation analysis has been made. The figures obtained are depicted in the table, as well as described and analyzed. It is concluded that psychocorrective or psychotraining work should be directed at understanding the teenager's personality, development of self-control and a sense of responsibility for the actions, the formation of positive relationships to himself/herself and others, established norms and rules of the society and the society as a whole.

Key words: behavior, teenager, teenager age, deviant behavior, age psychology.

Рецензент – кандидат психологічних наук,
доцент Р. І. Сірко